

Varjas Sándor: A freudizmus kritikája (A morál keletkezése)

Éz év februárjában a Huszadik Század hasábjain vázol-
tuk a freudizmus alapgondolatait. A rendelkezésre
álló hely terjedelméhez képest igyekeztünk össze-
függő képet adni e nagy szisztéma részleteiről és
mindenütt példákkal igyekeztünk az elméletet világos-
ságra hozni. Most azt akarnók megmutatni, mennyiben állja ki e rend-
szer a kritikát, mennyiben tud eleget tenni a tények követelé-
seinek és hogy az adott elmélet részeiben összefüggő egész-e,
nincsenek-e benne ellentmondó vagy legalább is tisztázatlanul
hagyott kérdések? Mielőtt azonban a tulajdonképeni bírálatba
kezdenénk, röviden el akarom ismételni Freud főfogalmainak értel-
mezését. Szerinte az emberi lélek nem egy egyrétegű szerkezet.
Lélek és tudat nem azonos létezők, hanem a tudat az egész
lelki életnek csak egy része: a kisebbik rész. Hogyan keletke-
zett a lélekben egy a tudattól különböző másik rész? Ez Freud
szerint a társadalmi morál következménye. Lelkünkben sok
olyan ösztön és vágy lappang, amelyek ellenkeznek a társadalmi
morállal, az altruizmus vagy a társadalmi célszerűség szempont-
jaival. Ilyenkor a két ellentétes irányú rendszer összeütkezik
bennünk és sok esetben az az eredmény, hogy az összeegyez-
hetetlen képzetek kiszorulnak a tudatból. Ugyanis a tudat nem
bírná elszenvadni, hogy az ő moráljával ellenkező elemek ott
tanyát üssenek. Nemcsak mások, hanem magunk előtt is rejte-
getni igyekeztünk immorális szenvedélyeinket. Így Fräulein Elisabeth
von R. esetében (1. Huszadik Század februári számát) Erzsébet
a sógorába volt szerelmes és mivel ezen érzelmét nagyon erkölcs-
telennek találta, igyekezett szabadulni tőle. Mivel azonban meg-
lévő érzelmek épűgy nem semmisíthetők meg, mint az anyag: ez
esetben is a kínos vágyak csak kiszorultak a figyelem központ-
jából, de tovább éltek anélkül, hogy észrevevődtek volna. Ezek
az észre többé nem vett szenvedélyek teszik ki a tudattalant.
Azért a tudattalanban lévő képzetek mindenben megegyeznek
a tudatos képzetekkel, kivéve, hogy nem tudunk róluk. Sok

pszichológus előtt ez értelmetlen dolognak látszik. Szerintük ami nem tudatos, az nem is lelki jelenség. E fogalom: képzet már magával hozza, hogy csakis tudatos jelenségről lehet szó. De ez tévedés! A tudat egyszerre csak igen kevés képzetet tud magába fogadni. Már pedig számos olyan képzetrel rendelkezünk, amelyre jelenleg nem gondoltunk. Így bizonyára sok olvasóm nem gondolt jelenleg a parlamentre, pedig mindenki tud róla. De ép jelenleg nem volt tudatában e képzet. Mindenki tudja továbbá saját tapasztalatából, hogy kellemetlen emlékeiről igyekszik elfelejtkezni. De ha akarja, újra eszébe tudja idézni. Szóval jogosult az a megkülönböztetés, amely különbséget tesz tudatos és tudattalan között. Freud nem tett egyebet, minthogy ezt a fontos, de ismert tényt egy részletesebben vizsgálta meg: t. i. amikor az elfelejtésre ítélt érzelmek szexuális természetűek, vagy azokkal valami kapcsolatban vannak. Azt tapasztalta (nem spekuláció által, hanem orvosi gyakorlata közben jött rá!), hogy az összes konfliktusképes képzetek közt a legerősebbek a szexuálisak és ha itt éri valami az ember lelkét, ez a legerősebb kellemetlenséggel jár együtt és ezért főleg ezeket igyekszik kiszorítani.

Az egész elmélet tehát azon alapszik, hogy lelkünk irracionális vágyai ellentétbe kerülnek a társadalom nevelte morállal. Vagyis végső elemzésben e társadalom hozza létre ezeket a beteges egyéni tüneteket.

Freud elmélete oly egyszerűnek és meggyőzőnek mutatkozik, hogy hosszú ideig változatlanul maradt. Most, úgy hallom, hogy ő maga is jelentékeny változtatásokon dolgozik és ép az elmélet alapfogalmait fogja átalakítani. Egy ilyen átalakítás kikerülhetetlenül szükséges is.

Mikor a freudi módszert a mítoszok kialakulására és értelmezésére is kezdték alkalmazni, az a sajátságos dolog derült ki, hogy olyan mítoszokban is szexuális kiszorítás jeleit tapasztalták, amelyek évezredekkel ezelőtt keletkeztek. És most felmerül az a kérdés, hogy lehet-e itt szó erkölcsi összeütközésből származó kiszorításról. Freud elmélete szerint a kiszorításnak oka azon erkölcsi képzetekben rejlik, amelyek a társadalom befolyása folytán bennünk gyökeret vertek. Ezek a morális elemek nem tűrhetik az amorális vagy egoista, sokszor szégyenletes vágyaknak a tudatban való létét és ezért ezeket a tudatból kiszorítják. Eme kiszorított elemek hozzák létre azokat a betegségeket, amelyek tökéletesen utánozzák a testi jellegű bajokat. Ezt a tünetényt nevezte el Freud konverzióknak.

1. Freud teóriájának kritikája

Láttuk azt, hogy Freud elmélete ellenkezésben van azzal a tünetennyel, amit a mítoszokból látunk: ugyanis a mítoszokban majdnem kivétel nélkül találkozunk szexuális eredetű kiszorításokkal, holott e mítoszok keletkezése korában mai értelemben vett, kialakult társadalomról és morálról szó se lehet. E

mítoszokban gyakran találkozunk az incestus (vérfertőzés) korlátozásával, mely egyike a társadalom legősibb erkölcsi tüneményeinek.* Freud elméletéből nem derül ki továbbá az sem, hogy miként jön létre maga a kizorítás, azaz hogyan kell értenünk azt, hogy a morális képzetek a többieket, a velük ellenkező vágyakat a tudatból kinyomják. Nem érthető meg a szublimáció végtelenül nevezetes jelensége sem. Szublimáció alatt értjük az eredetileg szexuális energiák egy részének átszellemítését, tudományos vagy művészi tevékenységgé való átalakítását. Ezen nehézségek azt eredményezik, hogy újból át kell vizsgálnunk a nagy rendszer alap gondolatait, hogy egy alkalmas változtatással, a fő fogalmak átalakításával a rendszer nehézségeit kiküszöböljük. A következőkben bátorkodom ezen átalakítást megkísérlem” és azután a megváltoztatott elmélettel az eddig magyarázatlanul hagyott kérdéseket megoldani.

2. Az új elmélet

Freud elméletének kiinduláspontjai szociális tünemények: a moralitás, a mely létrehozza a képzetek kizorítását és ezzel a tudattalan keletkezését. Egy pillanatra képzeljük a dolgot megfordítva. Hátha ép ellenkezőleg a lélekben eredettől fogva meglévő kettősség, a léleknek kettévájása tudatos és tudattalan félre az oka a morál keletkezésének. És csodálatos! Ha ebből a föltevéből indulunk ki, akkor nem a szociális közeg fogja az okokat szolgáltatni, az egyéni lelket meghatározni, hanem fordítva: az egyéni lélek alaptörvényszerűségeiből érthetjük meg a tömegjelenségeket, amilyen pl. a morál. Vagyis míg Freudnál a morál az ok és az egyéni lélek meghatározott módusai, pl. a kizorítás az okozat, addig a mi felfogásunk értelmében a lélek eredetileg is fennálló kétfélesége, tudatos és tudattalan részre való bomlása az ok és ehhez képest minden más tünemény már következmény.

Levezetésünk tehát a lélek oly tulajdonságaiból indul ki, amelyek primitívek, össze nem tettek, hanem minden összetett lelki állapot végső elemei. Ezen tulajdonságok egyike-másika ismeretes is lesz az olvasó előtt.

a) A tudatszúke. Ha föltételezzük, hogy a lélek ép úgy egy bizonyos meghatározott mennyiségű energiával rendelkezik, mint a természet anyagai, akkor nagyon természetes, hogy intenzív figyelésnél ezen energiának legnagyobb része azoknak a képzeteknek teljes megvilágítására szükséges, amelyek egy adott pillanatban bennünket foglalkoztatnak. A tudat központjában egyszerre csak néhány képzet foglalhat helyet, míg a többiek a tudatközpont körül fekvő lelki területben vannak a központól kisebb vagy nagyobb távolságban. Minél messzebb van egy kép-

* Április havában jelent meg az Imago című folyóirat, amelyben Freud a vadak incestus félelméről ír, de magyarázatát nem adja e tünemények.

zet a központtól, annál kisebb a világossági foka. Végül bizonyos távolságtól kezdve a képzetek világossága 0, azaz egyáltalában nem tudunk róluk. A léleknek a tér analógiájára való felfogása természetesen csupán csak mint hasonlat akar megállni, amely magát a sokkal elvontabb tényállást szemléltetni akarja. De célunkra ennyi elegendő is, mert e pillanatban nincs szándékunkban belemerülni a képzet világossági fokának ismeretani kérdésébe.

b) A tudatfeszültség és ernyedés. Ha megfigyeljük az indulatokat, azt tapasztaljuk, hogy minden érzelem keletkezése pillanatától kezdve egy bizonyos ideig energiában emelkedik, azután eléri intenzitásának tetőpontját és azután leszáll e tetőpontról, míg végül energiája 0 lesz és a tudatból eltűnik. Mindenki tapasztalásból tudja, hogy a tudatban lévő képzetek azzal a tulajdonsággal bírnak, hogy tudunk róluk, azaz tudjuk, hogy e képzet tudatunknak egy része. Mi történik azonban akkor, ha a képzet nincsen tudatunkban? Bizonyára nem semmisült meg, mert hisz bármikor újra felidézhetjük a tudatba. A képzetek tehát kétfélék: 1. olyanok, amelyek észrevevődnek és 2. olyanok, amelyek nem vevődnek észre. A lélek ezen kettős berendezése nyilván arra való, hogy energiánkat csak abban a mértékben vegyük igénybe, amennyire ez okvetlenül szükséges. Nevezük a tudatos képzeteket észrevevéseknek, a nem tudatosakat pusztá élményeknek. A pusztá élmények teszik ki a tudattalan területét. A lélek ezen kettőssége tehát primitív tünemény, amely minden kultúra nélkül, minden társadalom nélkül a lélekben spontán előáll. Nem egyéb ez, mint a psziché takarékosági berendezése, amely pszichikus energiájának véges mennyiségéből következik. Tapasztaljuk továbbá, hogy a figyelemnek bizonyos feszültsége kinnal jár, ez szintén arra kényszerít bennünket, hogy a pszichikus energiát csak az okvetlen szükséges mértékben vegyük igénybe. A kinkerülés egyike lelkünk alaptörvényeinek, mely arra bír bennünket, hogy minden olyan lelki tevékenységet, amely energiánk erős igénybevétele által nekünk kellemetlen feszültséget okoz, kerüljük.

Az érzelmek fentebb vázolt fejlődési folyamata azonban nem minden fajta érzelmenek tulajdonsága. Van egy fajtája az érzelmeknek, mely mindeniknél erősebb, anélkül, hogy a kulinációs pontról való leszállás jellemezné. Ezek az érzelmek nagy általánosságban szexuálisak. Van ugyanis egy fejlődési korszak lelki életünkben, amikor a specifikusan szexuális karakterű érzés indulatmennyiségében egy darabig emelkedik, az elért magasságról azonban nem tud leszállni. Ez a kis gyermekeknél fordul elő. A kis gyermek ugyanis ép úgy érez erotikus rezdületeket, mint a felnőtt, anélkül, hogy ezen érzelem bírna a feszültséglemnyedés ellentétes tulajdonságaival. Az ilyen béna érzelmeket frusztrán izgalmaknak nevezük. A gyermek egész erotikája frusztrán izgalmakból áll.

A frusztrációnak pedig az a hibája van, hogy bár az indulat

mint növekvő mennyiség nem tud elernyedni, csak az idegek erős kifárasztása után, mégis a kinkarakteren kívül élvezettel is jár azzal a különbséggel, hogy míg egyéb kellemes érzések kellemességüket megtartják, addig a frusztrán érzelmek nagy idegkimerültséggel járván, intenzív gyötrelmekbe mennek át. Ezen gyötrődéseknek az a súlyos hátterük van, hogy nem maradnak puszta lelki tartalmaknak, hanem konvertálódnak és testi zavarokba torkolnak bele. Amint a szervezet ilyen hatásoknak van kitéve, kerülni igyekszik azokat a helyzeteket, amelyekben frusztrációknak van kitéve. Ez a kor a 9—10. év. Ezt a korszakot nevezte el Freud a szexuális kiszorítás korának. Most már érthető lesz az egész folyamat. A szexuális kiszorítás csak egyik eset a sok egyéb tényleges kiszorítás között! Egyik eset, de a legfontosabb mindannyi között, mert úgy az érzelem, mint frusztrán voltának nagysága minden egyéb emóción fölül áll. Ép a vágy hasztalansága, kielégíthetlensége az oka annak a félelemnek, mely a kiszorítást, az erotikus kívánságoknak a felejtését létrehozza. Magától értetődik, hogy minden olyan körülmény, amely külső beavatkozások által a lélek ezen alaphajlandóságát erősíti, csak alkalmat szolgáltat arra, hogy a lélek e kettőssége fixírozódjék. A lélek fejlődésének kezdő fokain amúgy is, minden külső intézkedés nélkül is, kettéválik anélkül, hogy eredeti hajlandóságát mások által okozott szexuális visszafélések elősegítenék. Ugyanis minden hasztalan izgalom magától, is kellemetlen és a lélek önként kerülni igyekszik a frusztrán vágyak ismétlését. Mennyivel súlyosabb lesz akkor a lelki hasadás, ha merényletek okozta lelki sebek (traumák) járulnak a primitív hajlamokhoz!

3. Az első morális tünemények

Az eddig elmondottak egy új teóriát szolgáltatnak a régi helyett. Indokolását eddig nem láttuk, bár kifejtettük ugyanazokat a nehézségeket, amelyeket Freud teóriája nem tudott megmagyarázni. Természetes dolog, hogy egy új teória csak akkor értékes, ha a tüneményeket a réginél jobban megmagyarázza. Másrészt a jobb magyarázat lehetősége valószínűvé teszi ugyan az új elmélet igazabb voltát, de igazságát kétségtelenül mégsem bizonyítja. Az egyetlen ok, amely amellettszól, hogy ezen új elmélet a réginél helyesebb, csupán az, hogy logikai okoknál fogva azon magyarázatot kell igaznak elfogadnunk, amely az egyéni lélek alapvető tulajdonságaiból magyarázza meg a társadalmi jelenségeket (tudatszűke, tudatfeszülés és elernyedés, érzelemfrusztrációból magyarázza meg a morálnak a keletkezését és nem fordítva). Az elméletben azonban maradt egy föl nem világosított pont, amelynek megoldása nélkül teóriánkat zártnak nem tekinthetjük. És ez az, hogy a föntebb adott premisszákból következik-e az általunk levont következmény? Vagyis, hogy e premisszák szükséges és elegendő föltételei-e a morál keletkezésének, mint következménynek? Ennek vizsgálata azonban nagy-

számú tény ismeretét tételezi fel, amelyek nélkül e kérdés meg nem oldható. Először tehát látni akarjuk a tényeket.

Van egy tünemény, amely nagyon kezdetleges népeknél is megtalálható és ez az incestus. Tény, hogy ahol egyáltalában erkölcsi jelenségek felmerülnek, ott az incestus kerülése is megvan. Mi lehet az oka az incestus kerülésének? Kívülről tanuljuk-e meg, a külső környezettől kapjuk-e, vagy ép ellenkezőleg azért lesz belőle erkölcsi elv, mert minden egyes egyénben magától a lélek alkotánál fogva kikerülhetetlenül előáll? Nyilván az utóbbi a valószínűbb. Aki az új elméletet átgondolja, az rögtön látni fogja, hogy az incestus kerülése szükségképen folyik abból az alapelvből, amelyet a frusztrán izgalom kerülésének nevezünk. Kihez fűződnek az első szexuális kívánságaink? Nyilván ahhoz, aki velünk mint csecsemővel legtöbbet foglalkozott. Freud a *Traumdeutung*-ban kimutatja, hogy e lény rendszerint a saját anyánk, aki velünk a legtöbbet foglalkozott, akinek a gyengédségeit, becézgetéseit először élveztük. Honnént derül ez ki? Freud kimutatja, hogy álmunkban igen gyakran szerepeltetjük anyánkat, szubsztituáljuk magunkat az apa helyébe. Az incestus tehát a titkolt vágyak közé tartozik. Mi idézte elő a kiszorítást? Minden olyan magyarázat, amely társadalmi okokból akarná megmagyarázni ezt, föltételezné már a magyarázandót. Ha azonban meggondoljuk, hogy az incestus-vágy gyermekkorunkban egyike a frusztrán izgalomnak és pedig a leghatalmasabbaknak, akkor azonnal érthető lesz, hogy miért szorul ki később tudatunkból. Hogy az incestus-kiszorulás egyike azon neurózisképző elemeknek, amelyek a tudattalanban lappanganak, azt Freud szépen kimutatta egy kis értekezésében, melynek címe *Eine Kindheits-erinnerung des Leonardo da Vinci*. Leonardo feljegyzéseiből kiderül, hogy gyermekkorában anyja nagyon elkényeztette, folytonos becézgetéseivel, csókjaival korán fölkelte benne a szexuális hajlamokat. Es Leonardo drágán fizette meg az anyai kedveskedéseket. Többé nem tudott más nők iránt érdeklődni. Már kortársainak is feltűnt, hogy Leonardo teljesen erotikánélküli életet él. Az anyjához fűződő infantilis, de kiszorított incestus-vágy tette neki lehetetlenné, hogy más nőt szerethessen. Művészi pályája akkor vett újra nagy lendületet, mikor találkozott Giocondával. Ennek arcán találta meg azt a mosolyt, amelyet kis gyermek korában anyján látott. Ezt a mosolyt ábrázolta meg, azután minden képen, férfi- és nőalakjain egyformán. Az incestus kiszorulása tehát épenséggel nem tartozik az ártalmatlan tünemények közé, mert létrehozhat oly bénulásokat, amelyek a szervezetben igen mély nyomokat hagyhatnak. Az incestus kiszorulása volt az oka Leonardonál az ő patológiai viselkedésének. Az ilyen esetek kifejlesztnek egy sajátos pszichikai alakulatot, amit leghelyesebben álhomoszexualitásnak lehetne mondani. Sok esetben a férfi homoszexualitásának (ez Leonardonál pusztán ideális maradt) az igazi oka az, hogy anyja iránti érzelmei nem engedik, hogy más nő iránt érdeklődjék. Ily módon a férfiak

iránti érdeklődés, freudi kifejezéssel élve, csupán negatív reakció, azaz keresi a férfiakat, mert fut a nők elől.

Azt hisszük, sikerült egy példán a legprimitívebb morális tüneménnyel világos képet nyújtani arról, hogy miként keletkezik az a belső cenzúra, amely voltaképp minden morálnak a föltétele. Freud szerint a cenzúra már levezetett jelenség a társadalom általános cenzúrájával szemben. Ezen felfogás értelmében ellenben a társadalom cenzúrája jön létre az egyéni léleekben meglévő és külső motivációktól függetlenül keletkező belső cenzúra alapján. Ezen belső cenzúra pedig úgy áll elő, hogy a lélek kerüli a kínérzelmeket. Mivel pedig a gyermekkorban ép a legprimitívebb ösztönök megnyilvánulása elkerülhetetlenül ilyen kínérzelmeket von maga után, természetszerűleg előáll a törekvés ilyen folyamatok meggátlására. Ez tehát az incestus kizorítása. Igen érdekes volna követni e probléma további bonyadalmaikat külön vizsgálni meg azokat az eseteket, amikor az incestus-vágy kizorítása nem sikerül teljes mértékben és amikor más indulatokkal komplikálódik. De ezek tárgyalása nem tartozik ide. Itt csak az általános föltételek, a morál keletkezésének általános érvényű föltételei foglalhatnak helyet.

4. Kant erkölcstana

Mielőtt tovább mennénk, szükségesnek látszik magának az erkölcsnek fogalmáról egyetmást elmondani. A morált különböző időkben és különböző osztályok, népek nemcsak tartalmilag fogják fel különbözőleg, hanem magának az erkölcsnek a fogalmát is más és másképp határozták meg. Már most, ha összehasonlítjuk őket, oly különbségeket találunk, mint a Kant-féle kategorikus imperativus és az utilitarizmus. Valamely elmélet, amely a morál keletkezésének lélektani föltételeibe kíván betekinteni, nemcsak azt köteles megmagyarázni, hogy az erkölcsi érzelmek hogyan támadnak bennünk, hanem azt is, hogy különböző felfogások egy és ugyanazon dologra vonatkozólag hogyan keletkeztek. Mert valószínű, hogy ezek a különböző felfogások azáltal jöttek létre, hogy szerzőik nem magát az egész tüneményt, hanem annak csak egy-egy oldalát vették tekintetbe. Az itt nyert megismeréseket azután jogtalanul általánosították. Vizsgáljuk meg e szempontból az eddig legnagyobb hatást keltett filozófusnak, Kantnak erkölcsi nézeteit. Mi a kategorikus imperativus? Kant meghatározása a következő: Cselekedjél úgy, hogy cselekedeted törvényszerűsége általános törvényhozás elvéül szolgálhasson. Ezt a tételt sokféleképp értelmezték. Azonban ha nem maradunk a dolog grammatikai értelménél, hanem segítségül véve Kant egész filozófiájának az erkölcsi kérdésekkel való összefüggését, akkor e tétel értelmét a következőkbe foglalhatjuk. A tiszta ész kritikájából kiderül, hogy mi magukat a dolgokat magánvaló mivoltukban (*Ding an sich*) nem tudjuk megérteni, hanem csak úgy, ahogy a felfogó elme törvényszerű-

ségei ezt nekünk megengedik. Az ész alaptételei (a szubsztancia, az okság stb.) már előre megszabják, hogy mi mit tudhatunk a dolgokról. Nem ugyan a részletek tartalmát, hanem csak az általános, a faji jellegű értelmet. Így nem tudhatjuk, hogy a dolgok önmagukban is oksági viszonyban vannak-e egymással, mi csak azt tudjuk, hogy a dolgok megértésének más módja nem áll rendelkezésünkre. Hogy vannak azonban e dolgok magukban véve? Ezt nem tudhatjuk. És pedig nemcsak a külső természetet nem ismerhetjük meg magánvaló mivoltában, hanem a saját lelkünk természetét sem. A pszichológia ép olyan tudomány, mint a többi. Csupán egy dolog van, amelyről ismeretünk nincs, de közvetett úton mégis szerezhetünk róla tudást. Ez az erkölcs. Tudniillik az elme törvényszerűségei maguk nem alkotnak természetet. Ezek nem valami létező működő erők, hanem elvont tételek, érvényes igazságok, melyek nem tartoznak a létező tárgyak sorába, hanem azokra alkalmazhatók. A kategóriák alkalmazhatóságának van egy föltétele: a szemlélet. „A kategóriák szemléletek nélkül üresek” és Kant két ilyen alap-szemléletet vesz fel: a tért és az időt. Minden jelenség időben van és minden külső jelenség térben is van. A tér és idő tulajdonságai tehát szintén föltételei a tapasztalatnak, a tárgyaknak. A kategóriák a tiszta értelem alapfogalmai, a tér és idő a szemlélet formái. A kategóriákat a szemlélet közvetítésével alkalmazhatjuk a tapasztalatra. Mi történik azonban a kategóriákkal, ha nem alkalmazzuk őket tapasztalatra? A kategóriák a tapasztalat magyarázó elvei, de, ha nem a tapasztalatra alkalmazzuk őket, akkor még mindig van értelmük! Ez az erkölcs! Kant a szemléleti alaptól ment kategóriákat eszméknek nevezte és megkülönböztetésül őket nem az értelem, hanem az ész törzsfogalmainak mondta. Az ész kategóriái nem valók a dolgok megismerésére, mert minden ismerethez szemlélet kell. Azért ezen fogalmakról van mégis ismeretünk, i. a transzcendentális filozófia. Ide tartozik az erkölcsstan is. És valóban az etika alaptétele: az akarat autonómiája nem egyéb, mint az okság tiszta értelme, szemlélettől ment formája. Az akarat autonómiája alatt Kant azt érti, hogy valamely cselekedet kezdődik anélkül, hogy más körülmény motiválná, mint az erkölcsi törvény: az imperativus. Es csak akkor kezdődhetik el valamely akarás minden lélektani motiváció nélkül (t. i. kivéve a kat. imperativus általi megokolást), ha a kategóriákat szemléletek nem kötik meg. Ha az okság az egymásutániség időbeli szemléletének alapul használása által meg van kötve, akkor nincs első, nincs autonóm akarás, akkor minden cselekedetnek vannak föltételei és ezen föltételeknek ismét más föltételei és így ad infinitum. Az időben nincs első és nincs utolsó, ott minden pillanatot követ egy következő és megelőző egy előtte lefolyt pillanat. Autonóm cselekedet pedig így nem jöhetne létre, mert hisz nyilván az az autonómia meghatározása, hogy valamely cselekedet külső, tehát időbeli ok nélkül kezdődik.

Csak az a kérdés, van-e ilyen cselekedet a világon. Kant belátja, hogy ilyen nincs. Minden cselekedetünket okok motíválják, az akarat nem autonóm. Azonban ép mivel van a kategóriáknak értelmük a szemléleti alkalmazáson túl is, azért — ha nem is cselekszünk autonóm módon — mindenesetre megítélhetjük a cselekedeteket abból a szempontból, mintha cselekedeteink autonóm módon jöttek volna létre. Röviden íme ez Kant felfogása az erkölcs lényegéről. Igen mély és nagy perspektívát adó koncepció! Melyek azok a lelki jelenségek, amelyek vizsgálata Kantot erre az elméletre vezette?

5. A Kant-féle etika bírálata

Kant gondolkodásának előterében állandóan az erkölcsi felelősségre vonás jelensége állott. Egyrészt tapasztalta, hogy minden tüneménynek meg vannak a maga okai, másrészt látta, hogy a cselekedeteket úgy bíráljuk el, mintha nem tudnók, hogy minden cselekedet abszolút módon determinálva van, hanem abból a föltevésből indulunk ki, mintha másképp is cselekedhetünk volna. Ennek a magyarázatát kereste Kant. Tévedése abban áll, hogy ő nem maguknak a tényleges állapotoknak az elemzését hajtotta végre, hanem egy már meglevő ismerettani álláspontot próbált alkalmazni. Maga a kérdés azonban tényleg fennáll és magyarázatra szorul. Miért ítélünk el bizonyos cselekedeteket, holott tudjuk, hogy az illető másképp nem cselekedhetett? Tudjuk, hogy minden cselekedetünk két fórumnak az összeműködéséből támad: a tudattalanban fekvő vágyak és a cenzúra együttes műve minden. Ennek igaznak kell lenni, ha a kiinduláspontul választott új elmélet érvelése helytálló volt. A cenzúra, mint láttuk, a lélek ökonomikus berendezkedésének eredménye.

A cenzúra magához a létfenntartáshoz tartozó lényeges eszköz, nélküle nem lehetne élni. Most felvetjük a kérdést, vajon a cenzúra, a tudattalan vágyak e fékezője és travesztálója maga a tudatos vagy a tudattalan részhez tartozik-e. Bizonyára a tudatlan instanciák sorába tartozik, mivel, ha tudatos volna, akkor a kiszorított elemek is azok lennének, ami ellenmondás volna, sőt magát az egész rendszert alapjában megsemmisítené. Mi csak arról tudunk, ami tudatunkban lefolyik. Ami a tudattalanban van: az összeférhetetlen vágyak, a cenzúra, azok rejtve maradnak előttünk. A cenzúra tudatosságához ugyanis hozzátartoznék, hogy tudjuk azt is, amit cenzúrálunk. De ezek a cenzúrált elemek ép a tudattalanok. Ezekről nem tudjuk, hogy léteznek, még akkor sem, ha különben a freudi elméletet már ismerjük, mert a saját lelkünk elemzése nehezebb feladat, mint az idegené. Ha azonban a cenzúra tudattalan, akkor érthető, hogy miért fér össze a valóságban két oly ellenmondónak látszó jelenség, mint a tökéletes determinizmus és a morális beszámítás. Hogy miért mondunk erkölcsi ítéletet, noha tudjuk, hogy az elítélt másképp nem tehetett. A morális megítélés a cenzúra

műve. Ez szorítja vissza a tilos vágyakat bennünk és ez ítél el bennünket, ha e vágyak mégis fellépnek. Minden elítélés lényegében önitélésen alapszik, mert nincs oly dolog, amely mint gondolat, ha csak futólagosan is, át nem haladt volna lelkünkön. A cenzúra, ha élőlény volna és nem egy lelki működésfajta, így gondolkodnék: a lélek két részből áll, tudatos és tudattalan részből. Rossz gondolatai, aljas hajlamai, tilos vágyai mindenkinek vannak. Arra való a tudattalan, hogy minden ilyen antiszociális komplexum ide kerüljön le, ide a léleknek ebbe az alvilágába.

A cenzúra azonban nem egy önmagára reflektáló lény, hanem egy funkció és így mindezt megteszi és nem elmélkedik cselekedetéről. Minden morális elítélés abban leli végső magyarázatát, hogy vannak dolgok, amik egyedül a lélek Hádeszében lehetnek el az élet veszélyeztetése nélkül és mégis feltörnek a tudat világosságába, sőt megvalósítást követelnek. Ekkor lép fel az erkölcsi elítélés. És Kant — bár nagyon távol volt, hogy e kérdésben tisztán lásson ép a lélektani ismeretek akkori csekély volta miatt! — mégis megsejtett ebből valamit, mikor megtette a különbséget az akarat autonómiája és a cselekedetek oksági determináltsága közt. Az akarat autonómiája szerinte az életre érvénytelen elv, amely nem valósul meg. Nyilván ép úgy, mint a cenzúra, amely szintén nem képes a tudattalan vágyait teljesen maradék nélkül letartani.

Befejezése a jövő számban